

Drunen, A. van, *'s-Hertogenbosch. Van straet tot stroom* (Cultuurhistorische studies; Zwolle: Waanders, Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg; 2006, 516 blz., €49,95, ISBN 90 400 8846 2).

Nederland is rijk aan oude steden. Achter jongere gevels gaat in die steden een groot aantal oude huizen schuil, enkele zelfs ouder dan 800 jaar. Het onderzoek naar die stadshuizen kent al een lange traditie, in eerste instantie vanuit historisch en kunsthistorisch perspectief. Daarbij is, door de bank genomen, de aandacht gericht geweest op de geschiedenis van de huizen zoals die in de archieven kan worden teruggevonden en op de stilistische ontwikkeling van de gevels en de interieurs. Later is daar de bouwhistorische discipline bijgekomen, die juist de materiële aspecten van de oude gebouwen onder de loep neemt: de ontwikkeling in het materiaalgebruik, van de constructies en van de technieken waarmee de materialen bewerkt en de constructies samengesteld werden.

Aan twee Nederlandse steden kan een voortrekkersrol in het bouwhistorisch onderzoek van stadshuizen worden toegeschreven, namelijk Utrecht en 's-Hertogenbosch. In beide steden bestaat al meer dan dertig jaar een actieve monumentenzorg, waarin naast stadsarcheologen ook 'stadsbouwhistorici' werkzaam zijn. Naast de bouwhistorici van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is in die steden door jarenlang systematisch onderzoek de basis gelegd voor een brede kennis van historische materialen en constructies — en tegelijkertijd ook van de geschiedenis van beide steden.

Van Drunen heeft aan de wieg gestaan van de bouwhistorie in 's-Hertogenbosch en het stadskernonderzoek in die stad, geïnitieerd en uitgebouwd. Het lijvige boekwerk, een bewerking van zijn dissertatie aan de TU Delft, is het resultaat van ruim 30 jaar onderzoek. Het onderwerp behelst niet de gehele binnenstad, maar beperkt zich tot de oudste kern zoals die omstreeks 1200 bestond. Dit was het gebied rondom de Markt, omsloten door de eerste stadsmuur. Van Drunen reconstrueert de toestand in de zestiende eeuw wat betreft de bebouwing en het functioneren van die bebouwing. Maar ook gaat hij verder terug in de tijd: hij beschrijft de eerste stadsmuur uit de vroege dertiende eeuw (die op sommige plekken over de volle hoogte is behouden in huizen) en de verschillende stadhuizen, vleeshallen en lakenhallen sinds de stichting van de stad in de late twaalfde eeuw.

Uniek is de methodiek die Van Drunen heeft toegepast om tot dit resultaat te komen, namelijk het bouwblokonderzoek. Daarbij maakt hij gebruik van twee bronnen: de materiële of fysieke bron en de archivalische informatiebron. Uitgangspunt was het bouwhistorisch onderzoek van de bestaande panden, waarbij ouderdom, ontstaan en groei door middel van opmetingen en beschrijvingen nauwkeurig zijn vastgelegd. Waar oude panden in het recente verleden gesloopt waren, bleken de bouwsporen in de zijmuren vaak nog een schat aan gegevens op te leveren, zoals balkgaten van verdwenen vloeren. Soms echter kon fysieke informatie alleen nog aan archeologisch onderzoek ontleend worden. Omdat enkele schilderijen uit de zeventiende eeuw en later een

nauwkeurig beeld geven van de Markt en omgeving, was het vaak mogelijk om de verdwenen panden toch met grotere nauwkeurigheid te reconstrueren. Het eindresultaat is een nauwgezette weergave van elk bouwblok wat betreft vorm en grootte van de bebouwing in de zestiende eeuw in de vorm van gekoppelde opmetingstekeningen (plattegronden, doorsneden en gevelaanzichten). Deze zijn als kaarten in het boek opgenomen: bijvoorbeeld de kaarten van de kelders. (25, 142 e.a.)

Aan deze fysieke informatiebronnen zijn de schriftelijke bronnen gekoppeld. Het archief bood voor de zestiende eeuw veel gegevens over de belastingen en huren, en de bewoningsgeschiedenis. Het is zelfs mogelijk gebleken de looproute van de belastinginners te reconstrueren! (59) Ook deze vondsten zijn niet alleen beschreven, maar eveneens in praktische kaarten verwerkt: bijvoorbeeld functiekaarten (61-63) en kaarten met huurwaarden. (66-68)

Om de grote hoeveelheid informatie hanteerbaar te houden, kent het boek een opzet in twee delen. Het eerste deel vormt het synthetiserend overzicht, waarin de onderzoeksresultaten in een bredere samenhang worden geplaatst en bijzonderheden zijn uitgelicht. Het tweede deel vormt als het ware een catalogus van de bebouwing in de oudste stadskern, waarbij per pand de resultaten zijn weergegeven. Naast de al genoemde kaarten is het boek rijk geïllustreerd met oude foto's, prenten en recente foto's. Een verklaring van de vele bouwhistorische termen wordt echter node gemist. De ideale oplossing daarvoor, zonder E. J. Haslinghuis, H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 1997) over te hoeven nemen, is de opengewerkte 'perspectieftekening van het houten geraamte van een smal stenen huis in de 16de eeuw' op bladzijde 116. Deze is daarvoor echter niet gebruikt, terwijl wel met een nummering de verschillende onderdelen zijn aangeduid. Is hier een legenda weggefallen? Overigens is er nog iets tegenstrijdigs in deze tekening te zien. De bijgaande tekst over smalle huizen geeft aan dat er tot ver in de zestiende eeuw gewoonlijk dekbalkjucken in de kapconstructies voorkwamen, terwijl de tekening een — naar we moeten begrijpen — ongebruikelijke situatie, namelijk een tussenbalkjuk weergeeft.

Een ander gemis is het boven-lokale perspectief. Er zijn weliswaar niet zoveel vergelijkbare, diepgaande, integrale onderzoeken van stadshuizen beschikbaar, maar het ware op zijn minst interessant geweest om de situatie in 's-Hertogenbosch af te zetten tegen die in Utrecht (M. J. Dolfijn, E. M. Kylstra, J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels* (2 dln.; Den Haag, 1989) of, dichterbij, Zaltbommel (G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)* (Utrecht, 2003)). Daarmee zou antwoord kunnen komen op de vragen of de bouwtraditie van de stadshuizen in 's-Hertogenbosch zich voegt in een Noord-Nederlandse context, of juist Zuid-Nederlandse invloeden laat zien — als dat onderscheid al zou bestaan.

Al met al biedt *Van straet tot stroom* een schat aan informatie over de oudste kern en de vroege geschiedenis van 's-Hertogenbosch. Het boek getuigt zowel van een historische rijkdom waar nog veel van behouden is — maar die zeker sinds de laatste eeuw aan een sterke verschraling onderhevig is — als van

een indrukwekkend doorzettingsvermogen van de auteur. Ook blijkt het bouwhistorisch onderzoek een volwassen wetenschappelijke discipline te zijn. Laten we echter nooit de illusie hebben dat we alles weten, zelfs niet met deze diepgaande studie.

K. Emmens

Engen, H. van, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2006, Middeleeuwse studies en bronnen XCV; Hilversum: Verloren, 2006, 488 blz., €39,-, ISBN 90 6550 920 8).

Deze uitmuntende dissertatie, voorbereid in het kader van een omvangrijk, aan de Vrije Universiteit uitgevoerd onderzoeksproject gericht op de geschiedenis van de derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht, gaat over een dwarsverband tussen de derde orde en de Moderne Devotie dat kort voor 1400 werd gelegd met de oprichting van het Kapittel van Utrecht. Dit was een overkoepelende organisatie van kloosterachtige gemeenschappen in vooral het westelijke deel van het bisdom Utrecht die in de geest van de Moderne Devotie wilden leven maar om allerlei praktische redenen de regel van de derde orde aannamen. Met, op het hoogtepunt, zo'n honderddertig aangesloten leden vormde het Kapittel volgens Van Engen 'de grootste monastieke beweging die het middeleeuwse diocees Utrecht gekend heeft' (15) — zonder dat overigens alle bestaande derde orde-gemeenschappen zich nu per se aansloten. (vgl. 162)

Om de institutionele geschiedenis van het Kapittel te beschrijven kon Van Engen geen gebruik maken van een Kapittelarchief, want dat is er niet (meer?). Hij moest dus zijn bronnen overal vandaan harken, vooral uit de verspreide archieven van de aangesloten instellingen, maar ook uit dat van de bisschoppen van Utrecht en het Vaticaanse archief. Een editie van al dat materiaal is in voorbereiding; de vorderingen zijn te volgen via de website www.bkvu.nl waarop alle uitgaven die reeds af zijn integraal beschikbaar worden gesteld. Ze geven een goede indruk van de grondigheid en het meesterschap waarmee Van Engen zijn onderzoek heeft uitgevoerd.

Het boek zelf is strak gecomponeerd en goed geschreven — wat op zichzelf al een compliment is want sprankelend is het onderwerp op zichzelf niet en de hoofdpersonen waren nu ook niet meteen vrolijke Fransen. De indeling in tien hoofdstukken is logisch en helder: op een bespreking van de normatieve bronnen (orderegels, kapittelstatuten en -besluiten, privileges) volgen eerst twee hoofdstukken over de voorgeschiedenis van het Kapittel en zijn verdere ontwikkeling in de vijftiende en zestiende eeuw — een proces van groei en krimp dat overigens niet *en detail* is te volgen. Aparte thematische hoofdstukken zijn gewijd aan het Kapittelbestuur, aan de monastieke rituelen (inclusief de inhoud van de geloften), aan het 'verklusteringproces' (waarover zo dadelijk meer) en aan de positie van de tertiariissen in de laatmiddeleeuwse samenleving. Ten slotte wordt de uitstraling van het Kapittel behandeld aan de hand van een korte studie van twee soortgelijke congregaties in de regio: de Kapittels van Keulen en Zepperen. In de uiterst verzorgde Bijlagen vinden we, behalve een overzicht van aangesloten conventen (Bijlage F), nadere toelichtingen op bepaalde archivalische aspecten, prosopografisch materiaal over leidende figuren en een synoptische editie van de tekst over visitatievoorschriften uit twee verschillende handschriften.